
CABANYE

MANUEL DE CABANYES (1808-1833) I EL ROMANTICISME CATALÀ. UNA PRESENTACIÓ

Pere Gabriel Sirvent
Catedràtic d'Història Contemporània (UAB)

En primer lloc, per tal d'emmarcar quin era el temps i la societat coetània i propera de Manuel de Cabanyes, s'ha intentat una mínima descripció i valoració sobre la situació de Catalunya a finals del segle XVIII i a principis del XX. Qui eren els catalans? La resposta ha procurat complementar unes poques dades estadístiques amb algunes imatges literàries de l'època. Malgrat la caracterització de poble laboriós i industrial, no hi mancarien els contrastos interns i els conflictes socials, en una etapa plena de guerres i violència que afectava la vida més quotidiana de la població. En l'anàlisi del llibre *Manuel de Cabanyes i el romanticisme català (1808-1833)*, hom aplaudeix el seu caràcter multidisciplinari i la perspectiva adoptada, que es centra en una anàlisi suggestiva del món cultural romàntic i el naixent i decisiu paper dels professionals en el mateix. Tot plegat, acarant, la tensió i la compatibilitat que hom establí llavors prop de l'espanyolització i l'afirmació de la peculiaritat catalana, en especial la lingüística.

UNA CONFESSIÓ PRÈVIA[1]

Com molts ja deuen saber, no sóc exactament un especialista en la figura i l'obra de Manuel de Cabanyes, ni tampoc massa en la seva època. He treballat més en etapes posteriors del segle XIX. Per què, doncs, sóc aquí? Sens dubte, en primer lloc, per la capacitat de seducció de l'amiga Montserrat Comas, una gran activista de la cultura catalana i la seva història. També, per què no dir-ho?, per la força i l'interès que per a mi han tingut des de sempre el món cultural de Vilanova i el Museu Víctor Balaguer. En tot cas, Montserrat Comas és molt més que la directora d'una Biblioteca important, ateses la seva empenta i una inquietud intel·lectual que mai descansa. Per què dic tot això? Per a situar les poques consideracions que jo pugui fer com a una visió que té molt de mirada des de fora, des de la manca del detall, una aproximació més panoràmica i general, de temps llarg m'agradaria dir, i no microscòpica, ni tancada dins les portes de l'erudició, necessària sens dubte però a vegades petita.

CATALUNYA A FINALS DEL XVIII I PRIMER TERÇ DEL SEGLE XIX

Crec que em toca començar per donar algunes pistes que ajudin a situar aquella Catalunya de finals del segle XVIII i principis del XIX. Sóc dels que defenso la necessitat, en qualsevol apropament a una època, de saber quants i qui eren els protagonistes, en aquest cas, els catalans. Les dades de la població són realment bàsiques i han d'ajudarnos a vèncer el perill de l'anacronisme. Estem parlant d'una Catalunya (més segons càlculs, i no dades precises, amb cens o pa-

drons de la població) d'uns vuit-cents, vuit-cents cinquanta mil habitants cap al 1820. Això sí, en un procés de creixement que s'acceleraria a partir de la dècada dels trenta: 960.000 (per al 1830, segons Galobardes) i 1.050.000 (el 1845, segons Madoz[2]). Si intentem de resseguir les xifres de les poblacions que constituïren els itineraris urbans i més personals de Manuel de Cabanyes, amb dades de finals del XVIII (1787) contrastades amb les dels primers censos oficials de 1857 i 1860, tenim:

1787 Cens Floridablanca:
Vilanova i la Geltrú: 6.161 habitants
Olèrdola: 250 habitants
La Granada: 392 habitants
Vilafranca del Penedès: 3.673 habitants
Tarragona: 9.909 habitants
Barcelona: 119.927 habitants

Cens 1857 o 1860
Vilanova i la Geltrú: 12.225 habitants
Olèrdola: 1.193 habitants
La Granada: 921 habitants
Vilafranca del Penedès: 6.244 habitants
Tarragona: 19.760 habitants
Barcelona: 249.209 habitants

Al litoral i potser el prelitoral, la població es multiplicà, com anem veient, per dos en un període de 60/70 anys, amb un creixement del cent per cent. També en el cas de la que llavors era la segona ciutat catalana: Reus passà de constar de 14.500 habitants a fer-ho de 27.257. Aquesta tendència contrastava molt amb la contenció o fins decreixement que havia de produir-se en la Catalunya interior i de la muntanya. Així, en el cas de Cervera, una altra de les ciutats de Cabanyes, la població passà dels 4.628 habitants als 4.326. Per altra banda, aquell creixement també podia marcar un cert contrast amb la situació de les altres grans capitals de la península. València, on també residí Cabanyes, decreixia notòriament i passava de constar de 131.224 habitants (el 1794) a fer-ho de 107.703 (el 1860). De manera semblant, dades d'altres llocs importants, on hom pot anat seguint les seves petjades, eren:

Saragossa: 43.000 (1787)
Osca: 11.416 (1817)
10.160 (1860)
Bilbao: 10.943 (1797)
17.969 (1860)

La pregunta sobre qui eren sempre és més difícil. Als historiadors socials i els de la cultura, al costat de les dades estadístiques aportades per la demografia o la història econòmica, i potser a manca d'altres fonts d'efecte i anàlisi ràpid, ens agrada apel·lar a les descripcions més o menys literaturitzades i les que ofereixen els viatgers. M'he permès usar en aquest punt algunes referències aportades en el seu moment per un bon amic de professió i personal, Pere Anguera[3].

Hi ha unes primeres característiques que cal retenir. Per començar l'obsessió per a fer rendibles les terres (malgrat les dificultats geogràfiques del territori), amb un pes inevitablement central de l'agricultura que en cap cas hem de minimitzar. Segueix a continuació la idea d'una aplicació dels guanys al 'comerç i les arts', és a dir al comerç i una incipient indústria que ja co-

mençarà a trobar-se immersa en una perspectiva de revolució capitalista i burgesa, però que encara era, com dic, incipient.

Una petita mostra de citacions ens posarà també davant la pista d'un enfrontament d'interpretacions. Davant la situació econòmica d'aquells moments, hom coincidia en el fons en la importància del treball i la dedicació a l'esforç per a sortir-se'n, però implicant valoracions contràries respecte al que això significava i recollint una tensió important entre la centralitat de l'Estat i el seu govern i Catalunya.

Cap al 1800, Francisco Gregorio de Sales deia:

> El catalán oficioso
> carruajero, navegante,
> mercader y fabricante,
> jamás vive con reposo:
> en un país escabroso,
> a costa de mil afanes,
> marca tierras, hace planes
> y aunque sea en un establo,
> al fin por arte del diablo
> hace de las piedras panes.

Una altra opinió, la d'un dels diversos cortesans que el 1802 havien acompanyat l'estada de la família real a Barcelona, sembla ben representativa del to sarcàstic i cruel que molts dels oficiosos representants de l'estat de la monarquia del moment devien gastar al parlar dels catalans:

> Es el catalán venal
> mezquino, avariento, raro,
> grosero, torpe y avaro,
> y en el vicio general;
> no conoce otra moral,
> que sus libras y tesoro.
> Sin carácter, sin decoro,
> sin ley, sin humanidad,
> y para decir verdad
> es de la vileza el todo.

El que sembla haver estat una resposta a l'anterior, fou signada per 'un palafranero':

> El catalán es honrado
> de probidad, laborioso,
> complaciente y obsequioso
> sin pasar del justo grado.
> Él es artista, es soldado,
> en tocando al rey leal,
> en sus tratos muy cabal
> sin vicios; y por mi fe
> que estoy seguro que
> no conoce otra moral
> (...)
> Industria, formalidad,
> carácter duro y altivo
> fueron siempre el distintivo
> (...)
> Quedemos por conclusión
> que el catalán, aunque serio
> es digno de nuestro aprecio

Respecte de la imatge sobre el català laboriós, industriós i formal, hi ha un ampli seguit de testimonis. Una part d'ells, a més, quan vénen de fora i les 'Castelles' troben el català altiu i poc donat a considerar-se espanyol. És el cas del famós escriptor costumista madrileny Ramon de Mesonero Romanos (1803-1882), qui el 1833, en un viatge que féu a Barcelona, no deixà de

blasmar el 'maldito idioma' dels catalans, els quals si bé eren molt treballadors, es consideraven superiors i eren molt poc amables amb els espanyols. Mesonero feia, entre d'altres, les següents afirmacions: "*hallé sin embargo cierta enfática superioridad (...) que se suma al espíritu de provincia, que en Cataluña se echa de ver más que en parte alguna (...) choca sobre manera al forastero y sobre todo al español que se encuentra mirado como un extranjero*". En definitiva, els catalans es creien '*muy superiores al resto de España*'.

No es tracta de testimonis aïllats o molt rebuscats. La relació podria ser molt llarga i en cada cas plena d'interès. Si els ordenem per ordre cronològic, tindríem, per exemple, i a part dels ja esmentats, una petita mostra amb autors i títols com els següents[4]:

1806: Nicolás de la Cruz y Bahamonde (1757-1826): *Viaje de España, Francia e Italia* (1806-1813).

1806 [1807]: Alexandre de Laborde (1773-1842): *Voyage pittoresque et historique en Espagne,* París, 1807-1818, 4 vols.

1807: Isidoro de Antillón (1778-1814): *Principios de geografía física y civil*[5].

1820: Pare Salmón.

1821: Hyacinthe de Latouche i Louis-François L'Héritier: *Dernières lettres de deux amants de Barcelone.*

1825: Josep Robrenyo (1780-1838): *El sarau de la Patacada.*

1827 [1836, 1840]: Joaquín del Castillo: *La ciudadela inquisitorial de Barcelona*, Barcelona.

1829: José Herrera Dávila (1754): *Lecciones de Geografía de España.*

1831: José Canga Argüelles (1770-1843).

1837: Stendhal (Henry-Marie Beyle, 1783-1842): *Souvenirs d'un touriste*.

1837 [1844]. Richard Ford (1796-1858): *A Handbook for travellers in Spain* [que hom traduí amb el títol de *Manual para viajeros por España*][6].

1839 [1841] Félix Lichnowsky (1814-1848): *Erinnerungen aus den Jahren 1837, 1838 und 1839*. Frankfurt del Main[7].

1840: Thèophile Gautier (1811-1872): *Voyage en Espagne.*

1841: August von Goeben (1816-1880): *Cuatro años en España* (1841).

1842: *Panorama español.*

1847. Eduardo Chao (1821-1887): *La Guerra de Cataluña, Historia contemporánea de los acontecimientos que han tenido lugar en el Principado desde 1827...*[8]

1847 [1858] Anatole Demidoff (1813-1870): *Étapes maritimes sur les côtes d'Espagne* (1858).

Fixem-nos, per tant, que som davant l'aparició (i reafirmació) dels clixés sobre el ca-

català abocat al treball lluny del parasitisme 'polític' de la Cort i del Govern de Madrid, que més enllà del detall i el matís ens duu al contrast entre l'opció per una societat burgesa i 'industriosa', potser 'egoista', enfront del manteniment de valors i interpretacions d'antic règim. També, hi ha la persistència de la consciència sobre la diferència de Catalunya i els catalans en relació amb el conjunt espanyol. En tot cas, en conjunt el caràcter del català era adust i fins violent, amb unes classes inferiors sovint cruels.

Ara bé, hi havia molts contrastos també interns, dins Catalunya, percebuts i comentats pels viatgers. El més important era -tal com feia notar Goeben- el que existia entre un interior aspre i boscós i la costa, vora el mar, que constituïa una zona rica, de les més riques de la península, industrial i culta, amb una agricultura productiva -la de la vinya i l'oliva enfront del cereal de l'interior. No caldria dir que aquí el liberalisme dels seus habitants tenia poc a veure amb el pes de la religió i la gran influència del clergat a la muntanya.

En un altre sentit, també calia tenir molt en compte la manca de contactes i vies de comunicació entre ambdues realitats. No era sols una incomunicació econòmica sinó també social i cultural. Així la contraposició entre el món pagès i el ciutadà era molt acusada i hom podia dir que la major part de la policia que actuà al servei del Comte d'Espanya i els seus cruels mètodes repressius el 1827 provenia de la pagesia. Hi contribuïen el mal estat dels camins, que mantenien com a eixos la línia de la costa entre la Jonquera i Amposta, i la línia cap a Madrid a través de Saragossa, i que, a més eren encara sols camins de carro en èpoques ja ben avançades com la de 1852. L'únic tren que hom usava era el de la línia Mataró – Barcelona, amb dos mil viatgers els dies feiners i uns cinc mil els festius.

Ara bé, les diferències i contrasts no eren sols territorials, sinó també socials, entre les classes i els estaments. Eren també aquests molt visibles i tenien la seva traducció més ostentosa i aparent, especialment, en la vestimenta i indumentària, tal com hom pot constatar en la major part de les memòries i testimonis de l'època. Per exemple, amb les d'Antoni de Bofarull referides als anys vint o les de Coroleu per als anys trenta i següents.

En qualsevol cas, no som -és important retenir-ho- davant cap societat harmònica i sense conflicte. Al contrari. Estem, si se'm permet, davant una societat en guerra. N'hi ha prou amb fer una petita relació, sols indicativa i en cap cas exhaustiva:

1793-1795: Guerra Gran contra la República Francesa.

1796-1806: Guerra contra Anglaterra que afecta acusadament les relacions econòmiques i comercials a Catalunya.

1808-1814: Guerra del Francès contra Napoleó -qui pretenia la instauració d'una nova dinastia i la construcció d'un cert estat paraconstitucional de monarquia burgesa.

1821-1823: Conspiracions i revoltes antiliberals a les zones rurals.
1827: Guerra dels Malcontents.

1833-1840: Guerra dels Set Anys entre els carlins i la monarquia de la Reina Regent, els liberals cristins.

1846-1849: Guerra dels Matiners.

No hauríem de minimitzar, a més, el fet que, en els intermedis de 'pau' (o guerra formalment no declarada), una situació política molt tensa generava tot un seguit generalitzat de lluites i violències. Hi hagué així, per exemple, el ressò dels aixecaments liberals espanyols del 1814–1820 fins al que culminà amb èxit Rafael de Riego. O les repercussions de les guerres de la independència americana. També, la repressió que marcà la Dècada Ominosa i l'actuació del Comte d'Espanya, a què ja ens hem referit. O, en fi, tota la qüestió de les bullangues de 1835-1837.

Quines eren les conseqüències més quotidianes de tot plegat? Almenys hauríem de parlar de dues mobilitzacions d'àmplia extensió i impacte. Una d'elles fou la que girà a l'entorn del bandolerisme, que sorgia d'un món bigarrat, amb saltejadors de camins i, també, gent abocada a l'adhesió i l'aixecament polític com a forma de vida. Un segon cas es derivava de les conseqüències sovint tràgiques de les revoltes populars, amb deportacions, empresonaments i execucions, que provenien i provocaven la configuració d'una justícia molt militaritzada.

Algú potser se n'haurà adonat. Encara no he tret pel mig allò tant conegut de la crisi de l'antic règim i la Revolució Liberal. En tot cas, em sembla que les quatre coses dites són indicatives del que s'amaga (en aquest cas, a Catalunya) quan els historiadors usem aquells conceptes. Certament, l'època de Cabanyes fou un temps de crisi de les velles estructures i de naixement d'un nou món social, un temps ben conflictiu, que posà damunt l'escena alguns dels greus problemes i temes que havien de marcar tota la nova contemporaneïtat catalana.

QUÈ TÉ A VEURE TOT PLEGAT AMB EL LLIBRE QUE AQUÍ PRESENTEM?

Segons crec, molt. El llibre, multidisciplinari, transcendeix la simple caracterització i estudi de la biografia i l'obra de Manuel de Cabanyes. Incideix de ple en el debat sobre el naixement i significat del liberalisme i el romanticisme a Catalunya. En les seves pàgines i en les més diverses col·laboracions hi podran trobar reflectides la pràctica totalitat de les consideracions que he fet: els camins i els contrasts entre la muntanya i la costa; la realitat de la guerra; la tensió entre espanyolitat i catalanitat, etc.

Hi ha, a més, un fil central al qual encara no m'he referit: el paper en tot plegat de la cultura i els professionals abocats a la il·lustració, que s'autoproclamaren (amb força raó) amb capacitat per a dirigir i influir de forma decisiva en la modernització de la societat. En tot cas, el llibre ens parla al costat del 'poeta' Manuel de Cabanyes, de les reaccions i dificultats d'avenç i implantació a Catalunya

del primer liberalisme. Fins i tot acceptant, com argumenta darrerament un estudiós com Josep M. Fradera i, en part també, Ramon Grau, que a Catalunya el que s'imposa és més la idea de transacció entre el llegat il·lustrat i les tradicions estamentals.

No és el meu paper entrar en el detall de les diverses parts i capítols del llibre. Hi ha una combinació de força treball documental de primera mà, i interpretació i debat historiogràfic. Parlava de multidisciplinarietat i, si es vol, l'ús d'un concepte de cultura en un sentit ampli.

El lector hi trobarà una raonada i incisiva explicació sobre l'ús literari de la llengua i el debat en aquest punt a l'entorn del català i el castellà (Manuel Jorba). També una detallada i ben documentada trajectòria literària i biogràfica de Manuel de Cabanyes (Xavier Solà). La importància cultural del món de la pintura (Francesc Martínez Quilez). O en fi el món científic i els avenços de la ciència (Pasqual Bernat).

Aportacions? Hi ha un estret lligam del que he dit de les consideracions amb dades aportades des de la història econòmica per Miguel Ángel Martinez. Pel seu costat, el repàs dia a dia que en fa Xavier Solà posen damunt la taula temes com el de l'ensenyament, els conflictes entre el naixent liberalisme i l'academicisme més defensiu i clericalitzat, quins foren els camins d'accés al romanticisme liberal europeu del moment, o el paper contrastat de les diverses ciutats de l'itinerari biogràfic de Cabanyes. També, i continuo amb la feina de Xavier Solà, què significava a l'època el fet que un home de bona casa com Manuel de Cabanyes intentés la professionalització intel·lectual, quin era el món de la producció editorial i quin l'abast de l'alta cultura. Sense oblidar una qüestió molt general i de fons: el de la importància de les sagues familiars. Mot en especial en aquella societat catalana de principis del segle XIX les grans famílies es reconeixien i pretenien de vertebrar el conjunt de la població.

No he de defugir una qüestió inevitable, amb una gran importància i vigència de futur. El llibre no ho evita pas. Per què hom apostà pel castellà? En el text de Jorba hi trobarem argumentacions a l'entorn de l'apropament a la diglòssia entre el català com a llengua de la quotidianitat i el castellà com a llengua d'estat. També sobre els intents de contraposar Madrid amb València o Barcelona, notòriament de Víctor Balaguer, en una mena de combat perdut d'entrada per a intentar una resposta a l'hegemonia madrilenya unificadora de l'acadèmia literària. En fi, la incidència de les plataformes del romanticisme liberal existents a Barcelona, que provocaven una diferenciació de temes i lectures del romanticisme, però que no posaven en qüestió l'hegemonia de la llengua castellana.

En qualsevol cas, crec que som davant un tema obert i no resolt, el de la gradual acceptació de la 'nacionalització' espanyola, que tingué, segons que sembla, en el cas català una primera formulació durant els anys de la Guerra Gran contra la República Francesa. També, l'intent de compaginar aquesta espanyolització amb el manteniment de la catalanitat i fins el catalanisme.

He d'acabar. Com deia, som davant un llibre que assumeix una visió de la cultura multidisciplinària i per tant dóna també el seu paper en el moment d'explicar Cabanyes, també en la pintura i la ciència. En aquest cas, m'ha sorprès la importància de la seva aplicació pràctica. Si a l'hora de comentar la pintura, hom no oblida la importància de la pintura decorativa, amb l'anàlisi de la ciència, fins es magnifica com a gran novetat del naixent segle XIX la seva practicitat, el seu lligam amb l'economia i la producció. Cosa que l'autor ens tradueix amb l'impacte i l'hegemonia de França enfront de l'especulació més filosòfica alemanya i l'envelliment dels paràmetres científics de les universitats angleses.

En definitiva, no sé si ho hauré sabut transmetre: som davant un llibret, sí, que permet una discussió, àmplia, extensa i de fons. No és una erudició tancada en si mateixa, sinó molt oberta al debat, la que hi trobarà el lector. Útil, sens dubte, almenys per a tots aquells que volem entendre i co-

Notes:

[1] Aquest text, amb un altre format, havia de ser inclòs, segons que estava previst, en el llibre editat per la Biblioteca Museu Víctor Balaguer a començaments del 2009. Per raons diverses, no vaig poder respectar els terminis fixats pels editors, cosa que vaig lamentar i lamento. En tot cas, serví de base per a la presentació del volum el 25 de gener de 2009 a la mateixa Biblioteca Museu, a Vilanova i la Geltrú. Voldria advertir que, finalment, he conservat el to oral d'aquella presentació.

[2] No pretenc fer aquí cap relació exhaustiva de les múltiples referències bibliogràfiques i documentals que potser caldria fer. Quedi constància, de tota manera, que per a aquest període són fonamentals els textos de J. B. Galobardes (1831): *Cataluña en mano,* Barcelona, i Pascual Madoz (1845-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 16 vols. Per a una discussió sobre la validesa de les dades disponibles, esmentem, d'altra banda, els estudis clàssics de Pierre Vilar (1966): *Catalunya dins l'Espanya moderna.* Barcelona: Ed. 62; Pierre Vilar (1965): "Quelques problèmes de démographie historique en Catalogne et en Espagne" i "Essai d'un bilan démographique de la période 1784-1814 en Catalogne"; in *Annales de Démographie Historique* (1965). pp. 11-30 i pp. 53-65; Jordi Nadal (1965): "Les grandes mortalités des années 1793 a 181 2: effets a long terme sur la démographie catalane" ; in *Problèmes de mortalité. Actes du Colloque International de Démographie Historique. Liège, 1963.* París. pp. 409-421; Jordi Nadal (1966): *La población española.* Barcelona: Ariel; Josep Iglésies (1967): "Indagaciones sobre la población de Catalunya en la primera mitad del siglo XIX**".** *Memoria de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona,* XXXVII (1967). pp. 383-482; Josep Iglésies (1969): *El cens del comte Floridablanca de 1787, part de Catalunya, Barcelona, F.V.C.J.*; Joan Rebagliato (1978): *Historia de Catalunya*. *Vol. V.* Barcelona: Salvat. p. 3 i ss.; Vicente Pérez Moreda (1980): *Las crisis de mortalidad en la España interior (siglos XVI-XX)*. Madrid.

[3] Cf. ANGUERA, Pere (1995): "Introducció. Damunt el polvorí: els catalans entre 1800 i 1860"; in GABRIEL, Pere [dir.]: *Història de la Cultura Catalana, Vol. IV. Romanticisme i renaixença 1800-1860.* Barcelona: Ed. 62, 1995. pp. 37-76.

[4] D'entre l'abundant bibliografia sobre els viatgers estrangers a Espanya, recordem pel que fa a Catalunya, sobretot: BALAÑÀ I ABADIA, Pere (1991): *Visió cosmopolita de Catalunya. Vol. I. Relats de viatgers i escriptors (segles I aC-XIX*). Barcelona: Generalitat de Catalunya; i PERMANYER, Lluís (1993): *Cites i testimonis sobre Barcelona. La ciutat viscuda i jutjada per personatges no catalans al llarg de 2000 anys.* Barcelona: La Campana.

[5] Posteriorment, el 1824, hom edità un recopilatori de la seva obra: *Elementos de la geografía astronómica, natural y política de España y Portugal.*

[6 A] costat d'aquest voluminós llibre, el 1846 publicà també *Gathering from Spain* [traduït després com a *Cosas de España*] amb detalls i anècdotes que ajudaren a definir la visió més pintoresca d'Andalusia; el 1852 arribà, sobre les curses de braus, *The Spanish bull fights*.

[7] Una segona edició alemanya s'edità el 1848. L'edició francesa fou: *Souvenirs de la guerre civile en Espagne (1837 a 1839)*. París 1844. L'espanyola, molt posterior, fou: Príncipe Félix Lichnowsky (1942): *Recuerdos de la Guerra Carlista (1837–1839)*. Madrid.

[8] La referència exacta seria: Eduardo Chao (1847): *La Guerra de Cataluña, Historia contemporánea de los acontecimientos que han tenido lugar en el Principado desde 1827 hasta el día con las biografías de los principales personajes, carlistas y liberales, redactada por oficiales que fueron actores o testigos de los acontecimientos, bajo la dirección de... Madrid, Imprenta y establecimiento de grabado de D. Baltasar González. Ilustrado con siete grabados calcográficos (vistas de ciudades, orlas, escudos, viñetas y colofones) y cuatro litografías a toda página (retratos).*